
Hledání podstaty jazyka

Protože „v lidské řeči mají různé zvuky různý význam“, dospívá vlivná příručka Leonarda Bloomfielda z roku 1933 k závěru, že „studovat koordinaci mezi určitými zvuky a určitými významy znamená studovat jazyk“. A o sto let dříve učil Wilhelm von Humboldt, že „mezi zvukem a významem existuje zjevná spojitost, která se však jen zřídka dá přesně objasnit, je často viditelná jen obrysově a nejčastěji zůstává nejasná“. Tato spojitost a koordinace byla po staletí věčným problémem jazykovědy. Úplné zapomenutí, k němuž ji nicméně lingvisté v nedávné minulosti odsoudili, můžeme ilustrovat chválami, které se běžně adresují úžasné prý novince Ferdinanda de Saussura, interpretaci znaku, zejména jazykového, jako nerozlučné jednoty dvou složek – *signifiant* a *signifié* – ačkoli tato koncepce včetně příslušné terminologie je ve všem všudy přejata ze stoické teorie staré dvaadvacet století. Toto učení považovalo znak (*semeion*) za entitu tvořenou vztahem mezi označujícím (*semainon*) a označovaným (*semainomenon*). Označující bylo určeno jako smyslové (*aistheton*) a označované jako myšlené (*noeton*), nebo, abychom užili více lingvistického označení, přeložitelné. Navíc se zdá, že reference (vztah k označené věci) byla zřetelně odlišena od významu speciálním termínem *tynchanon*). Ve spisech sv. Augustina nacházíme adaptaci a další rozvoj stoického výzkumu působení znaků (*semeiosis*), s latinizovanými termíny, zejména *signum*, jež zahrnuje *signans* a *signatum*. Tato dvojice korelativních pojmů a označení se mimochodem u Saussura objevila až v polovině jeho posledního kursu obecné lingvistiky, snad prostřednictvím Gomperzovy *Noologie* (1908). Uvedené učení je podkladem středověké filozofie jazyka, obdivuhodné svou šíří, hloubkou a rozmanitostí hledisek. Dvojitost a – Occamovou terminologií – „dvojí poznání“ každého znaku, které z ní vyplývá, byly dokonale asimilovány vědeckým myšlením středověku.

Z amerických myslitelů byl patrně nejvynalézavější a nejvšestrannější Charles Sanders Peirce (1839–1914), který byl tak velký, že se pro něho

venašlo místo na žádné univerzitě. Jeho první, pozoruhodně pronikavý pokus o klasifikaci znaků – *O novém soupisu kategorií* – vyšel v *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences* roku 1867, a o čtyřicet let později, když autor bilancoval své „celoživotní dílo o podstatě znaků“, řekl: „Jsem, pokud vím, pionýr nebo spíše první vzdělavatel, jehož prací je vyčistit terén a razit cestu tomu, co nazývám *semiotikou*, to jest učení o zásadní povaze a základních druzích možné semiose; a zjišťuji, že pro prvního osadníka je to oblast příliš rozsáhlá a práce příliš veliká.“ Velmi ostře si uvědomoval neadekvátnost obecných teoretických premis, na nichž se zakládají výzkumy jeho současníků. Sám název jeho vědy o znacích se vrací k starověké *semeiotike*; Peirce si cenil a široce využíval zkušenosti starověkých a středověkých logiků, „myslitelů nejvyššího řádu“ a zároveň odsuzoval „barbarské řádění“ proti „obdivuhodné jemnosti scholastiků“. V roce 1903 vyjádřil přesvědčení, že kdyby se byly úsilí a talenty zaměřily na propracování raného „učení o znacích“, místo aby se nechalo upadnout v zapomenutí, bylo by mohlo 20. století od počátku disponovat speciálními vědami tak životně důležitými, jako je např. lingvistika, která by už tehdy mohla být „mnohem pokročilejší, než jaké tyto vědy budou na konci první poloviny tohoto století“.

Od konce minulého století se stal vášnivým zastáncem podobné disciplíny Saussure. Opět podnícen řeckým impulsem dal jí jméno *semiologie* a očekával od tohoto nového vědního odvětví objasnění podstaty znaků a zákonitostí, které je řídí. Podle něho je lingvistice souzeno stát se jen součástí této obecné vědy s úkolem určit, jaké vlastnosti tvoří z jazyka samostatný systém v souhrnu „semiologických faktů“. Bylo by zajímavé zjistit, zda mezi snahami obou vědců při zakládání srovnávacího studia znakových systémů šlo o přímou filiaci nebo jen o konvergenci.

Poznámky o semiotice, které Peirce načrtl během půlstoletí, mají epochální význam, a kdyby nezůstaly z větší části nevydány až do třicátých let, nebo kdyby byla lingvistům známa alespoň jeho publikovaná díla, měl by Peirce bez pochyby jedinečný vliv na mezinárodní vývoj lingvistické teorie.

Peirce stejně jako Saussure klade zřetelný předěl mezi „materiální kvality“, signans každého znaku, a jeho „bezprostřední interpretant“, tj. signatum. Při studiu znaků je možno na základě rozdílných vztahů mezi signans a signatum rozlišit tři základní odrůdy semiose, tři rozdílné „reprezentativní kvality“. Tato diferenciaci Peircovi umožňuje rozeznat tři kardinální typy znaků (v jeho terminologii *representamina*):

1. *Ikona* působí především faktickou podobností mezi svým signans a signatum, např. mezi zobrazením zvířete a zvířetem zobrazeným: první může zastupovat druhé „prostě proto, že se mu podobá“ (*resembles it*).

2. *Index* působí především faktickou, existenciální soumězností (spojitostí, *contiguity*) mezi svým signans a signatum; „psychologicky účinnost indexů závisí na asociaci podle souměznosti“; například kouř je indexem ohně; poznání, které vytvořilo přísloví „není kouře bez ohně“, umožňuje kterémukoli interpretu kouře, aby usuzoval na existenci ohně, ať již byl či nebyl zapálen s úmyslem připoutat něčí pozornost; Robinson Crusoe našel index: jeho signans byla stopa chodidla v písku a signatum, z této stopy vyvozené, byla přítomnost lidské bytosti na ostrově. Zrychlení pulsu pokládáné za pravděpodobný symptom horečky je podle Peirce rovněž indexem, takže v případech tohoto druhu splývá jeho semiotika s lékařským studiem symptomů nemoci, které má jméno semeiotika, semeiologie nebo symptomatologie.

3. *Symbol* působí především ustavenou (*imputed*), naučenou soumězností (*contiguity*) mezi signans a signatum. Toto spojení „záleží v tom, že je pravidlem“ (*consists in its being a rule*) a nezávisí na jakékoli podobnosti nebo fyzické souměznosti. Interpret jakéhokoli daného symbolu musí závazně toto konvenční pravidlo znát, a pouze a výhradně z tohoto pravidla vyplývá, že znak bude skutečně správně interpretován. Také Saussure a jeho žáci zpočátku používali termínu *symbol* v podobném smyslu; později ho však Saussure zamítl, protože tradičně implikuje nějaký přirozený svazek signans a signatum (např. váhy jako symbol spravedlnosti); ve svých poznámkách dal konvenčním znakům patřícím ke konvenčnímu systému pokusně jméno *seme*, což je termín, který Peirce určil pro speciální a zcela odlišný případ. Stačí konfrontovat Peircovo užití termínu *symbol* s různými významy slova *symbolismus*, abychom si uvědomili riziko nepohodlných dvojznačností; nedostatek vhodnější náhrady nás však v této chvíli nutí zachovat označení, které zavedl Peirce.

Při těchto semiotických úvahách znovu vyvstává otázka, bystře probíraná v Platónově úchvatném dialogu *Kratylos*: je v jazyce forma s obsahem spojena „přirozeně“ (*fysei, by nature*), jak tomu chce titulní osoba dialogu, nebo „konvencí“ (*thesei*), ve shodě s protiargumenty Hermogenovými? V Platónově dialogu se moderátor Sokrates přiklání k názoru, že reprezentace na základě podobnosti je nadřazena užití arbitrárních znaků, ale domnívá se, že přes mocnou přitažlivost podobnosti musí přijmout i doplňujícího činitele – konvenci, obyčej, zvyk.

Mezi vědci, kteří řešili tuto otázku ve stopách Platónova Hermogena, náleží významné místo Dwightu Whitneyemu (1827–1894), lingvistovi z Yale, který značně ovlivnil evropské lingvistické myšlení tezí, že jazyk je sociální instituce. Ve svých hlavních dílech z let 1860 a 1870 definoval jazyk jako systém arbitrárních a konvenčních znaků (Platónovy *epitythonta* a *synthemata*). Toto učení převzal a rozvinul F. de Saussure; stalo se součástí posmrtné edice jeho *Kursu obecné lingvistiky*, kterou

uspořádali jeho žáci Ch. Bally a A. Sechehaye (1916). Učitel tu prohlašuje: „...v základním ohledu se zdá, že tento americký lingvista pravdu má: jazyk je konvence a je lhostejné, jaká je povaha dohodnutého (*dont on est convenu*) znaku.“ Arbitrárnost se klade jako první ze dvou obecných principů definice povahy jazykového znaku: „Svazek sjednocující označující a označované je arbitrární.“ Komentář zdůrazňuje, že o tomto principu „nikdo nepochybuje; často je však snazší určitou pravdu objevit, než jí přidělit místo, které jí patří. Tento princip dominuje v celé lingvistice jazyka a má nedozírné důsledky.“ (Při lingvistice jazyka myslí Saussure na *langue* ve smyslu, v jakém ho sám užívá, tj. jazykový kód.) V souhlasu s Ballym a Sechehayem zdůrazňují „nepřítomnost spojení“ mezi významem a zvukem i A. Meillet a J. Vendryes a Bloomfield opakuje totéž heslo: „Formy jazyka jsou arbitrární.“

Ve skutečnosti však souhlas se saussurovským dogmatem o arbitrární povaze znaku zdaleka nebyl jednomyslný. Podle názoru Otto Jespersena (1916) byla role arbitrárnosti v jazyce silně přeceněna a Whitney ani Saussure nedokázali rozřešit problém vztahu mezi zvukem a významem. Polemické příspěvky J. Damouretta s E. Pichonem a D. L. Bolingera měly stejný název: *Le signe n'est pas arbitraire* (1927), *The sign is not arbitrary* (1949). Ve svém včasném článku *Nature de signe linguistique* (1939) zdůraznil E. Benveniste fakt zásadní důležitosti, že vztah signans a signatum je pouhou nahodilostí jenom z hlediska nezúčastněného pozorovatele, tj. cizince, zatímco pro rodilého mluvčího téhož jazyka je tento vztah nutností.

Skutečně, základní požadavek vnitřní lingvistické analýzy každého idiosynchronního systému, jak ho vytyčil Saussure, způsobuje, že odkaz na prostorové a časové rozdíly zvuku a významu není relevantním argumentem pro tezi o arbitrárnosti spojení mezi těmito oběma složkami jazykového znaku. Švýcarsko-německá selka, která se prý ptala, proč její francouzsky mluvící spoluobčané říkají sýru *fromage* – „Käse ist doch viel natürlicher!“ – projevila mnohem autentičtější saussurovský postoj než obhájci teze, že každé slovo je arbitrární znak, který by bylo možno pro též účel nahradit jakýmkoli jiným. Můžeme však tuto přirozenou nutnost přisuzovat výhradně pouhému návyku? Působí slovní znaky – neboť jsou to symboly – „jen proto, že je tu zvyk, který spojuje“ jejich signatum s jejich signans?

Jeden z nejdůležitějších rysů Peircovy semiotické klasifikace tkví v pronikavém rozpoznání, že rozdíl mezi třemi základními kategoriemi znaků je jen rozdílem místa v rámci relativní hierarchie. Není to ani absolutní přítomnost nebo nepřítomnost podobnosti nebo soumeznosti mezi signans a signatum, ani čistě věcné nebo čistě ustavené, zvykové spojení mezi oběma složkami, co leží v základech rozdělení znaků na

ikony, indexy a symboly: je to pouze převaha (*predominance*) jednoho z těchto faktorů nad ostatními. Tak hovoří Peirce o „ikonách, kde je podobnost posílena konvenčními pravidly“; připomeňme si různé techniky perspektivy, které musí divák zvládnout, má-li pochopit obrazy z různých malířských škol; rozdíl ve velikosti figur má podle malířských kódů rozmanité významy; v rámci určitých středověkých malířských tradic jsou negativní postavy speciálně a soustavně zobrazovány z profilu, v umění starého Egypta výlučně *en face*. Peirce tvrdí, že „by bylo ne-nesnadné, ne-li nemožné uvést příklad absolutně ryzího indexu, právě tak jako najít znak, který by byl indexikálnosti absolutně zbaven“. Tak typický index, jako je prst ukazující určitým směrem, nabývá v různých kulturách rozličných významů; například ukázat na nějaký předmět prstem pro některé jihoafrické kmeny znamená proklít jej. Pokud jde o symbol, „implikuje nezbytně nějaký index“, a „označit to, o čem se mluví, je bez indexu nemožné“.

Peircova snaha osvětlit různé hierarchické úrovně koexistence všech tří funkcí ve všech třech typech znaků, a zvláště jeho úzkostlivá pozornost k indexovým a ikonickým komponentům znaků jazykových, se těsně váže k jeho tezi, že „nejdokonalejší znaky“ jsou ty, v nichž se ikonický, indexový a symbolický charakter „mísí v co možná stejných proporcích“. Saussurovo zdůrazňování čistě konvenčního charakteru jazyka je naopak spjato s jeho tvrzením, že „zcela arbitrární znaky realizují ideál semiologického procesu lépe než jiné“.

Indexovými prvky jazyka jsem se zabýval ve své studii *Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb* (1957; SW 2). Pokusme se nyní přistoupit k jazykové struktuře z hlediska její stránky ikonické a dát odpověď na Platónovu otázku, jak jazyk připíná signans k signatum na základě napodobení (*mimesis*).

Jestliže nás řetězec sloves *Veni, vidi, vici* informuje o pořadí Caesarových činů, je to především proto, že sekvence souřadných préteritních tvarů je užito k reprodukci následnosti vyprávěných událostí. Časové pořadí řečových událostí má tendenci zrcadlit pořádek událostí vyprávěných, a to podle časového průběhu nebo podle důležitosti. Následnost ve větě „*Prezident a ministr zahraničí se účastnili shromáždění*“ je mnohem běžnější než sekvence opačná, protože umístění na prvním místě ve větě odráží prioritu oficiálního postavení.

Korespondence mezi signans a signatum z hlediska pořadí má své správné místo mezi „základními obměnami možné semiosis“, jak je nastínil Peirce. Peirce rozlišoval dvě podtřídy ikon: obrazy (*images*) a diagramy. V obrazu reprezentuje signans „jednoduché kvality“ signatum, zatímco v diagramu se podobnost signans a signatum týká „jen vztahu jejich částí“. Peirce definoval diagram jako „representamen, které je

převážně ikonou vztahu a je v tom podporováno konvencemi“. Příkladem tohoto druhu „ikony myšlenkových vztahů“ je dvojice pravouhelníků různé velikosti ilustrujících kvantitativní srovnání produkce oceli v USA a SSSR. Relace v signans korespondují s relacemi v signatum. V typickém diagramu, jako jsou statistické křivky, signans předkládá ikonickou analogii se signatum, pokud jde o vztahy mezi jejich částmi. Jestliže je v chronologickém diagramu poměr vzrůstu populace představován tečkovanou linií a úmrtnost linií plnou, jsou to, v Peircově vyjadřování, rysy „symboloidní“ (*symbolide features*). Teorie diagramů zaujímá v Peircově semiotickém bádání významné místo. Peirce viděl jejich významnou přednost v tom, že jsou „v souhlasu se skutečností (*veridically*) ikonické, přirozeně analogické vzhledem k představované věci“. Kritické zkoumání různých souborů diagramů ho vede ke zjištění, že „každá algebraická rovnice je ikonou do té míry, pokud prostřednictvím algebraických znaků (které samy nejsou ikonami) znázorňuje (*exhibits*) příslušné vztahy mezi kvantitami“. Každý algebraický vzorec se jeví jako ikona, a to díky „pravidlům komutace, asociace a distribuce symbolů“. A tak „algebra není nic jiného než druh diagramu“ a „řeč není než druh algebry“. Peirce živě pociťoval, že „například pořádek slov ve větě musí sloužit jako ikona, má-li být věta srozumitelná“.

Při kritickém zkoumání univerzálií a skoro-univerzálií (*near-universals*), odhalených J. H. Greenbergem, jsem uvedl, že pořadí významových prvků díky své hmatatelně ikonické povaze vykazuje mimořádně pronikavou univerzalistickou tendenci (srov. studii *Implications of Language Universals for Linguistics*, 1961 a SW 2). Právě proto je v kondicionálních větách všech jazyků jediné přípustné, nebo aspoň neutrální, nepříznačkové takové pořadí větných částí, při němž část vyjadřující podmínku předchází část důsledkovou. Jestliže podle Greenbergových údajů téměř všude ve větách oznamovacích, obsahujících jmenný podmět a předmět, převládá pořadí podmět-předmět, je zřejmé, že takový gramatický proces odráží hierarchii gramatických kategorií. Podmět, jemuž je činnost přiřčena přísudkem, je podle Edwarda Sapira „pohat jako východisko, jako původce (*doer*) akce“, v protikladu ke „koncovému bodu, ‚předmětu‘ činnosti“. Podmět, jediný nezávislý větný člen, vyčleňuje to, čeho se sdělení týká. Bez ohledu na hierarchické postavení činitele je činitel nezbytně povýšen do hodnosti hrdiny sdělení, jakmile převezme úlohu podmětu. „Podřízený poslouchá svého nadřízeného.“ Hierarchie zůstává stranou a pozornost se soustřeďuje nejprve k podřízenému jako k činiteli a teprve potom se obrací k tomu, kdo je jeho akci podroben, je jejím „cílem“, tj. k nadřízenému, k němuž je zaměřena poslušnost. Jestliže však přísudek klade důraz na akci nikoli uskutečňovanou, ale podstupovanou, přejímá roli podmětu trpná strana, *patiens*:

„Nadřazený je poslouchán svým podřazeným.“ Nezanedbatelnost podmětu a fakultativnost předmětu podtrhují probíranou hierarchii: „Podřazený poslouchá; nadřazený je poslouchán.“ Jak ukázala staletí gramatického a logického zkoumání, je predikace tak odlišná od všech ostatních sémantických aktů, že násilná tendence stavět podmět a předmět do téže roviny musí být kategoricky odmítnuta.

Studium diagramů se dále rozvinulo v moderní teorii grafů. Při čtení zajímavého díla F. Hararyho, R. Z. Normana a D. Cartwrighta *Structural Models* (1965), které zevrubně popisuje různé orientované grafy, je lingvista překvapen jejich zjevnými analogiemi s gramatickými vzorci. Izomorfní kompozice signans a signatum vykazuje v obou semiotických oblastech velmi podobné prostředky, které usnadňují přesnou transpozici gramatických struktur, zejména syntaktických, do grafů. Takové jazykové vlastnosti, jako je propojení jazykových entit navzájem a s počáteční a koncovou hranicí řady, bezprostřední sousedství a distance, centrální a periferní postavení členů, symetrické vztahy, eliptické odstranění jednotlivých komponentů – všechny tyto vlastnosti nacházejí velmi přesné ekvivalenty v konstituci grafů. Doslovný překlad celého syntaktického systému do souboru grafů nám umožňuje oddělit diagramatické, ikonické tvary relací od přísně konvenčních, symbolických rysů tohoto systému.

Zřetelný diagramatický charakter vykazují nejen kombinace slov do syntaktických celků, ale i kombinace morfémů do slov. V syntaxi i morfologii každý vztah mezi částmi a celkem souhlasí s Peircovou definicí diagramů a jejich ikonické povahy. Základní sémantický kontrast mezi kořeny jakožto lexikálními morfémy a afixy jakožto morfémy gramatickými dochází svého názorného (*graphic*) vyjádření v jejich odlišném postavení v rámci slova: afixy a zvláště koncovky (v jazycích, které koncovky mají) se obvykle odlišují od ostatních morfémů omezeným a výběrovým užitím fonémů a jejich kombinací. Tak v angličtině jediné souhlásky užitě v produktivních flektivních koncovkách jsou úžinová a závěrová dentála a jejich spojení *-st*. V ruštině z 24 obstruentních (nesonorních) souhlásek souhláskového systému fungují v koncovkách jen čtyři fonémy, navzájem výrazně kontrastované.

V morfologii je spousta příkladů alternujících znaků, které mají mezi svými signanty a signaty ekvivalentní vztah. Tak v různých indoevropských jazycích vykazují tvary stupňování adjektiv – pozitiv, komparativ, superlativ – postupný růst počtu fonémů, např. *high – higher – highest*, *altus – altior – altissimus*. Tímto způsobem signans odráží gradační stupnici signata.

Existují jazyky, v nichž se tvary množného čísla odlišují od singulárů připojením morfému, zatímco – podle Greenberga – neexistuje žádný ja-

зык, kde by byl tento vztah opačný a kde by ve tvarech plurálu v protikladu k singuláru takový morfém zcela chyběl. Signans plurálu má tendenci být ozvěnou významu rostoucího počtu tak, že zvětšuje rozsah tvaru. Srov. např. ve francouzštině určité slovesné tvary jednotného čísla s korespondujícími tvary čísla množného, které mají delší koncovky: 1. *je finis – nous finissons*, 2. *tu finis – vous finissez*, 3. *il finit – ils finissent*; nebo v polštině: 1. *znam – znamy*, 2. *znasz – znacie*, 3. *zna – znają*. V ruském skloňování jsou skutečné (nenulové) koncovky téhož gramatického pádu delší ve tvarech plurálu než singuláru. Sledujeme-li proměnlivé historické procesy, které v různých slovanských jazycích vytrvale obnovují diagram delší plurální/kratší singulární tvary, jakož i četné podobné fakty, vidíme, že jazyková zkušenost je v rozporu se Saussurovou tezí, podle níž „signans ve své zvukové struktuře nemá nic, co by mohlo nést jakoukoli připomínku hodnoty nebo významu znaku“.

Saussure sám oslabil svůj „základní princip arbitrárnosti“ tím, že postuloval rozdíl mezi „radikálně“ a „relativně“ arbitrárními jazykovými elementy. Do této poslední kategorie zahrnul znaky, jež je možno rozložit podle syntagmatické osy v základní složky identifikovatelné na ose paradigmatické. Ještě i takové formy jako francouzské *berger* (z latinského *berbecarius*, pastýř), podle Saussura „úplně nemotivované“, by mohly být podrobeny podobné analýze, neboť *-er* je sdruženo s ostatními případy této přípony označující činitele a zaujímá stejné místo v jiných slovech téže paradigmatické série, jako je *vacher* (pasák) aj. Zkoumání spoje mezi signans a signatum gramatických morfémů musí zahrnout nejen případy úplné formální identity, ale také situace, kde rozdílné přípony sdílejí jistou gramatickou funkci a zároveň jistý konstantní fonologický příznak. Tak v polštině, i když se koncovky liší podle rodů, čísel a slovních druhů, má instrumentál v poslední souhlásce nebo samohlásce beze změny příznak nosovosti. V ruštině se foném *m* (reprezentovaný dvěma kombinačními variantami, jednou s palatalizací, podruhé bez ní) objevuje v koncovce nepřímých pádů (instrumentál, dativ, lokál), ale nikdy v ostatních třídách gramatických pádů. Z toho plyne, že samy fonémy nebo jejich distinktivní příznaky mohou být autonomními indikátory určitých gramatických kategorií. Na tyto účinky složek morfémů lze aplikovat Saussurovu poznámku o „úloze relativní motivovanosti“: „Naší myšl se... podařilo do jistých partií znakové masy zavést princip řádu a pravidelnosti.“

Saussure rozlišoval v jazyce dvě tendence: tendenci k využití lexikálního nástroje, tj. nemotivovaného znaku, a přednost, která se dává nástroji gramatickému, jinými slovy pravidlu konstrukce. Sanskrt se mu jevil jako vzor ultragramatického, maximálně motivovaného systému, zatímco ve francouzštině ve srovnání s latinou nacházel onu „absolutní

arbitrárnost, která je ostatně nezbytnou podmínkou existence jazykového znaku“. Pozornost si zasluhuje okolnost, že při této klasifikaci bere Saussure v potaz pouze morfologická kritéria a syntax de facto ponechává stranou. Toto přespříliš zjednodušené dvoupólové schéma podstatně zdokonalili Peirce, Sapir a Whorf svými pohledy na širší, syntaktické problémy. Zvláště Benjamin Whorf se svým důrazem na „algebraickou povahu jazyka“ věděl, jak z individuálních vět abstrahovat „vzorce větné struktury“ a dokazoval, že „aspekt strukturace (*patternment*) jazyka stále převládá a řídí stránku *lexace* neboli pojmenování“. Nad slovníkem jsou tedy obecně nadbudovány výrazně diagramatické složky systému jazykových symbolů.

Ponecháme-li stranou gramatiku a přistoupíme k problémům výhradně lexikálním, vztahujícím se ke kořenům a nerozložitelným slovům tvořeným jediným morfémem (podle termínů z Kratyla lexikologická *stoiceia* a *protá onomata*), musíme se – stejně jako účastníci Platónova dialogu – tázat, zda bychom se neměli v této chvíli raději zastavit a diskutovat o vnitřním spojení mezi signans a signatum zanechat; nebo zda bez úvah, jak obratně uniknout problému, máme „hrát hru až do konce a zkoumat tyto otázky důkladně“.

Podle Saussura *ennemi* (nepřítel) ve francouzštině není motivováno ničím; a přece ve výrazu *ami et ennemi* (přítel a nepřítel) nemůže Francouz zůstat necitlivý k podobnosti dvou slov, která stojí vedle sebe a rýmují se. *Father, mother* a *brother* (otec, matka, bratr) se nečlení na kořen a příponu, ale druhá slabika těchto termínů označujících příbuznost se pocituje jako druh fonematické narážky na jejich sémantickou blízkost. V angličtině neexistuje žádné synchronní pravidlo, které by řídilo etymologické spojení mezi *ten* (deset), *-teen* (přípona číslovek mezi třinácti a devatenácti) a *-ty* (přípona číslovek označujících celé desítky), stejně jako mezi *three* (tři), *thirty* (třicet) a *third* (třetí), nebo mezi *two* (dvě), *twelve* (dvanáct), *twenty* (dvacet), *twi-* (zdvojující předpona) a *twin* (dvojče); přesto zřetelný paradigmatický vztah nadále spojuje tyto tvary v pevnou skupinu. Ať je slůvko *eleven* (jedenáct) jakkoli neprůhledné, přece jen můžeme pozorovat lehké spojení se zvukovým tvarem *twelve*, podporované bezprostředním sousedstvím obou číslovek.

Při vulgární aplikaci teorie informace bychom mohli očekávat, že zjistíme tendenci k disimilaci sousedních číslovek, jako je substituce *zwo* za *zwei* (dvě), vyžadovaná berlínskými telefonními seznamy, aby nedošlo k záměně za *drei* (tři). V různých jazycích však převládá opačná tendence k asimilaci dvou sousedních základních číslovek. Tak v ruštině pozorujeme stupňující se přitažlivost v každé dvojici nesložených číslovek, např. mezi *sem'* a *vosem'*, mezi *devjať* a *desjať*. Podobnost signans posiluje spojení číslovek takto spárovaných.

Nové výrazy, jako je v angličtině *slithy* (hladký, slizký a plazivý, mluvíme-li o zvířeti), stažené ze *slimy* (pokrytý slizem, lepkavý) a z *lithe* (obratný, mrštný) a vůbec četné druhy kontaminací a splynulín odhalují mezi nesloženými slovy vzájemnou přitažlivost, která vyvolává společné působení jejich signans a signatum.

Citovaný článek D. L. Bolingera ilustruje přesvědčivými příklady „nesmírnou důležitost vzájemných vlivů“ mezi zvukem a významem a „konstelace slov, jež mají podobné významy spjaté s podobnými zvuky“, ať už je původ takových konstelací jakýkoli: např. *bash* (úder), *mash* (drčení), *smash* (tvrdá rána, smeč), *crash* (roztržštění, pohroma), *dash* (rána, šprt, pomlčka, náhlý útok), *lash* (šlehnutí bičem), *hash* (kaše), *rash* (výbuch), *brash* (zřícenina, drť), *clash* (prudký náraz), *trash* (brak, odpadky, zbytky), *plash* (šplouchnutí), *splash* (šplíchnutí, skvrna, rána), *flash* (záblesk). Taková slůvka hraničí s onomatopoiemi, kde také otázka původu pro synchronní analýzu není relevantní.

Paronomazie, sémantická konfrontace zvukově podobných slov bez ohledu na etymologické spojení, hraje v životě jazyka důležitou roli. Kallamburní titulky jednoho novinového článku – *Multilateral force or farce?* (Multilaterální síla nebo fraška) – je založen na vokální apofonii. V ruském přísloví *Síla solómu lómit* je spojení mezi přísudkem *lómit* a předmětem *solómu* interiorizováno zdánlivým přiřazením kořene *lóm-* kořeni *solóm-*; foném *l*, přílehlý k akcentované samohláске, je obsažen ve všech třech větných členech a sjednocuje je; obě souhlásky podmětu *síla* se opakují v témž pořadí v předmětu, který takříkajíc syntetizuje fonemickou výstavu počátečního a koncového slova přísloví. Nicméně souhra zvuku a významu má v pouhé rovině lexikální jen latentní a virtuální povahu, zatímco v syntaxi a morfologii (v derivaci i flexi) je vnitřní diagramatická korespondence mezi signans a signatum zjevná a závazná.

Částečná podobnost mezi dvěma označovanými může být reprezentována částečnou podobností mezi označujícími, jako ve výše uvedených případech, nebo úplnou identitou označujících, jako v případě lexikálních tropů. *Hvězda* označuje buď nebeské těleso, nebo osobu, obé obdařené svrchovaným leskem. Hierarchie obou významů, jednoho primárního, centrálního, vlastního, nezávislého na kontextu a druhého sekundárního, okrajového, figurativního, přeneseného, kontextového, je charakteristickým rysem takových asymetrických dvojic. Metafora (nebo metonymie) je přiřazení signans k sekundárnímu signatum, spjatého podobností (nebo soumezností) se signatum primárním.

Gramatické alternace uvnitř kořenů nás opět přivádějí do oblasti pravidelných morfologických procesů. Výběr alternativních fonémů může být čistě konvenční, jako je např. užití předních samohlásek v „umlautových“ (metafonických) plurálech v jidiš, citovaných Sapirem: *tog*, *den*

– *teg*, *dni*, *fus*, *noha* – *fis*, *nohy* atd. Existují však ukázky analogických gramatických „diagramů“ se zjevně ikonickou platností alternujících hlásek samých, jako je například částečné nebo úplné zdvojení kmene v plurálu, iterativu, durativu nebo augmentativu v afrických a amerických jazycích. Palatalizace v baskických dialektech, která zvyšuje tonalitu souhlásek, navozuje představu zdrobnění. Nahrazení temných samohlásek nebo souhlásek jasnými, kompaktními difúzními, kontinuálními nekontinuálními a glotalizovanými neglotalizovanými, kterého se používá v některých amerických jazycích, aby se k „významu slova připojila představa zdrobnění“, a opačná záměna motivovaná vyjádřením stupně zvětšení nebo zesílení se zakládají na latentní synestetické hodnotě určitých fonologických protikladů. Tato hodnota, kterou zjišťujeme testy a experimentálními studii vnímání zvuků a která je zvláště patrná v dětské řeči, může vytvářet stupnici „zdrobněných“ nebo „zvětšených“ významů jako protikladů významu neutrálního. Přítomnost hlubokého nebo ostrého fonému v kořeni nějakého dakotského nebo činúského slova nesignalizuje sama o sobě horní nebo dolní stupeň intenzity, ale koexistence dvou alternujících zvukových tvarů z jednoho a téhož kořene tvoří diagramatický paralelismus mezi protikladem dvou tonálních rovin v rámci signans a dvou stupňovaných hodnot v odpovídajícím signatum.

Nehledě na tyto řídké případy gramatického využití je autonomní ikonická hodnota fonologických protikladů ve sděleních čistě poznávacích oslabena, stává se však obzvláště patrnou v jazyce básnickém. Stéphane Mallarmé, který měl podivuhodný cit pro zvukovou tkáň jazyka, napsal ve svém eseji *Crise du vers*: „Vedle *ombre* (stínu), neprůhledného, jsou *ténèbres* (temnoty) málo temné; jaké zklamání ze zvrácenosti, která vtiskuje *jour* (dne) a *nuît* (noci), i když si to protiřečí, zde temné, tam jasné zvuky.“ Avšak verš, jak tomu básník chtěl, „se odměňuje za nedostatečnost jazyků“. Pozorná četba nočních a denního obrazů ve francouzské poezii ukazuje, jak *nuît* se šerí a *jour* se jasní, když první je začleněno do kontextu samohlásek temných a snížených a druhé se rozplývá v sekvenci jasných fonémů. Ba i v běžné řeči, jak poznamenal sémantik Stephen Ullmann, příhodné fonémické okolí může zesílit expresivní kvalitu slova. Zatímco distribuce samohlásek v latině mezi *dies* a *nox* nebo v češtině mezi *den* a *noc* odpovídá poetickému šerosvitu, francouzská poezie zastírá „protiřečící“ slůvka nebo nahrazuje obraznost denního světla a nočního stínu kontrastem těžkého, dusného dne a vzdušné noci, neboť tento kontrast je podporován jinou synestetickou konotací, která spojuje nízkou tonalitu temných (gravisových) fonémů s tíží a vysokou tonalitu fonémů jasných (akutových) s lehkostí.

Básnický jazyk odhaluje dva působivé činitele fonického uspořádání – jednak výběr, jednak sestavení fonémů a jejich složek; evokační schop-

nost tč
v našen
Závě
je nazv
Samo j
(de rou
otřesy
to moti
vtěleny
tohoto
čtyř zn
zrcadlo
ür na k
ních sl
d'imme
protikl
nemolo

gravi
molo
difúz

Obratr
vu kol
parole

Kdy
nost zn
kladní
by měl
Ale „sy
morfol
ní a vi
druhý
zviklá
dvou z

Pod
může
vytyču
spekti
vodit
a inde

nost těchto dvou faktorů, třebaže zůstává skryta, existuje přece implicitně v našem jazykovém chování.

Závěrečná kapitola románu Julese Romainse *Les amours enfantines* je nazvána *Rumeur de la rue Réaumur* (Rámus v Réaumurově ulici). Samo jméno této pařížské ulice se podle autora „podobá zpěvu kol a zdí“ (*de roues et de murailles*) a evokuje různé hluky města (*bruits de la ville*), otřesy (*trépidations*), záchvěvy (*vibrations*), hukot (*bourdennement*). Tyto motivy, těsně spjaté s ústředním tématem přitékání a odtékání, jsou vtěleny do zvukové podoby *rue Réaumur*. Mezi souhláskovými fonémy tohoto jména nacházíme jenom znělé souhlásky; sekvence se skládá ze čtyř znělých souhlásek (S) a čtyř samohlásek (V): SVSV – VSVS; je to zrcadlová symetrie se skupinou *ru* na začátku a s její inverzní podobou *ur* na konci. Počáteční a koncová slabika jména se třikrát ozývá v okolních slovech: *rue Réaumur*, *rumeurs*, *roues... murailles*, *trépidation d'immeubles*. Samohlásky v těchto slabikách vykazují trojí fonologický protiklad: 1. gravisová (zadní) proti akutové (přední); 2. molová proti nemolové; 3. difúzní (zavřená) proti nedifúzní (otevřená):

	ru	meur	ru	ré	au	mur	rou	mur	ré	meu
gravisová	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-
molová	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+
difúzní	+	-	+	-	-	+	+	+	-	-

Obratné proplétání identických a kontrastujících příznaků v tomto „zpěvu kol a zdí“, navozené všedním jménem ulice, odpovídá přesvědčivě parole Alexandra Popa: „Zvuk má býti ozvěnou významu.“

Když Saussure postuloval dvě prvořadě vlastnosti jazyka – arbitrárnost znaku a lineární charakter označujícího –, přiřkl oběma stejnou základní důležitost. Byl si vědom toho, že tyto zákony, kdyby byly pravdivé, by měly „nedozírné důsledky“ a určovaly by „celý mechanismus jazyka“. Ale „systém diagramatizace“, na jedné straně zjevný a závazný pro celou morfologickou a syntaktickou strukturu jazyka a na druhé straně latentní a virtuální v lexiku, boří saussurovské dogma arbitrárnosti, zatímco druhý z obou „obecných principů“, lineární charakter označujícího, byl zviklán rozštěpením fonémů v distinktivní rysy. Po odstranění těchto dvou základních principů volají po revizi i jejich logické důsledky.

Podobně také Peircova sugestivní a hmatatelná myšlenka, že „symbol může nést v sobě ikonu nebo index“ (a připojme „nebo obojí současně“) vytyčuje jazykovědě nové a naléhavé úkoly a otevírá jí dalekosáhlé perspektivy. Ze zásad formulovaných tímto průkopníkem semiotiky lze vyvodit mnoho živých důsledků pro lingvistickou teorii i praxi. Ikonické a indexové složky slovních symbolů byly příliš často podceňovány nebo

dokonce ignorovány; na druhé straně v moderní lingvistické metodologii stejně čeká na nezbytné uznání převážně symbolický charakter jazyka, jímž se jazyk kardinálně liší od ostatních souborů znaků, převážně indexikálních nebo ikonických.

Ze spisu *Metalogicus* Johna of Salisbury si Peirce vypůjčil své oblíbené rčení *Nominantur singularia, sed universalia significantur* (Jednotliviny jsou pojmenovávány, obecniny označovány). Kolika malicherným a banálním polemikám byli by se mohli vyhnout badatelé o jazyce, kdyby byli ovládli Peircovu *Speculative Grammar* a především tezi, že „autentický symbol je symbol, který má obecný význam“, a že tento význam zase „může být jen symbolem“, protože *omne symbolum de symbolo*. Nejenže symbol není s to označit jakoukoli jednotlivou věc, a označuje nutně „druh věci“, ale „sám je druhem, a ne jedinečnou věcí“. Symbol, například slovo, je „obecné pravidlo“, které označuje jen prostřednictvím jednotlivých svých aplikací (*instances of its application*), totiž prostřednictvím svých vyslovených nebo napsaných replik, které jsou na způsob věcí (*thinglike*). Ať jsou tyto inkarnace slova jakkoli rozmanité, slovo ve všech svých výskytech zůstává „jedním a týmž slovem“.

Převážně symbolické znaky jsou jediné, které mohou vytvářet výroky (*propositions*), neboť mají obecný význam, zatímco „ikony a indexy netvrdí nic“. Jedno z děl z Peircovy pozůstalosti, *Existential Graphs*, které má výmluvný podtitul „*Moje chef d'œuvre*“, uzavírá analýzu a klasifikaci znaků pohledem na tvořivou schopnost (*energeia*) jazyka. „A tak způsob existence symbolu se odlišuje od způsobu existence ikony a indexu. Ikona má takové bytí, že patří naší minulé zkušenosti. Existuje jenom jako obraz v duchu. Index má bytí současné zkušenosti. Bytí symbolu záleží v reálném faktu, že něco se do jista stane součástí zkušenosti, jestliže budou splněny jisté podmínky. To jest, že bude ovlivňovat myšlenku a jednání svého interpreta. Každé slovo je symbol. Každá věta je symbol. Každá kniha je symbol... Hodnota symbolu je v tom, že činí jednání a myšlenku racionálními a umožňuje nám předvídat budoucnost.“ Tuto ideu propracovával náš filozof znovu a znovu: k indexovému *hic et nunc* stavěl stále do protikladu „obecný zákon“, který je v základech každého symbolu: „Vše, co je v pravdě obecné, odkazuje k neurčené budoucnosti, protože minulost obsahuje jen soubor takových případů, které se skutečně realizovaly. Minulost je fakt. Ale obecný zákon se nemůže zcela realizovat. Je potencialitou; a jeho způsobem bytí je *esse in futuro*.“ V tomto bodě se myšlenka amerického logika setkává s vizí Velimira Chlebnikova, nejoriginálnějšího básníka tohoto století, v jehož komentáři k vlastnímu dílu z roku 1919 čteme: „Pochopil jsem, že vlast tvorby leží v budoucnosti; odtud věje vítr, který nám posílají božové slova.“